

del *princeps* di instaurare un rapporto egualitario e di solidarietà con i suoi sottoposti.

L'ottavo articolo affronta il tema dei costi della gastronomia conviviale in rapporto ad una fase storica (I secolo d.C.) di consolidamento del potere assolutistico del *Princeps* e di grande accrescimento delle ricchezze dell'Impero, con conseguente afflusso nell'Urbe di nuove prelibatezze culinarie importate dalle province più lontane ed esotiche. In questo contesto dominato da una diffusa mollezza di costumi, la pratica conviviale perde la sua tradizionale connotazione frugale per diventare occasione di eccessi e sregolatezze alimentari e non solo. R. Conton cerca di ricostruire il valore pecuniario del banchetto di Trimalcione, avvalendosi delle testimonianze epigrafiche pompeiane e dell'editto di Diocleziano che, sebbene posteriore di ben due secoli, ha il vantaggio di calcolare il calmier dei prezzi sull'*argenteus*, una moneta che presenta un peso e una quantità di argento praticamente analoghi a quelli del *denarius* neroniano. In base a ragionamenti deduttivi circa la quantità di cibo consumata dagli ingordi convitati del liberto e riguardo al costo della teatralità con cui vengono presentate le portate, emerge un quadro assolutamente iperbolico sul *sumptus* complessivo del banchetto, che si aggirerebbe intorno ai 500 *denarii*, quando con «soli» cinque *denarii* era possibile offrire ad un ospite una cena dignitosa.

La silloge si chiude con una trattazione del banchetto in relazione al culto mitraico, diffusi tra II e III sec. d.C., e contraddi-

stinto da una forte connotazione iniziatica. La presenza delle sole testimonianze iconografiche, di non facile interpretazione, nega la possibilità di delineare il significato profondo della pratica conviviale mitraica, connessa *stricto sensu* alla natura esclusiva e misterica di questo culto in parte sconosciuto. Grazie ai recenti studi archeologici, è stato possibile rintracciare i luoghi di celebrazione rituale, tutti ricavati da ambienti ipogei contigui a fonti acquifere, data l'importanza dell'acqua per le pratiche catartiche degli iniziati. Dall'analisi delle pitture e dei rilievi, si denota la preponderanza di due motivi figurativi connessi al banchetto: uno di tipo mitologico e l'altro di tipo cultuale, associato agli iniziati, i quali, a seconda dei diversi gradi gerarchici, rivestivano i ruoli di partecipanti o servitori, distinti in base a travestimenti zoomorfici. Appare evidente che il banchetto degli iniziati mirava ad evocare l'impresa mitologica del dio Mitra, uccisore del toro; d'altra parte, data la impervietà degli ambienti cultuali, è assai probabile che venissero sacrificati animali di piccola e media taglia (vitelli, agnelli e soprattutto galli) che, oltre ai pani e alla frutta, componevano il pasto sacro.

L'articolato lavoro di questi dottorandi pone in risalto l'importanza dell'alimentazione e della pratica simposiaca, in quanto fattori antropologici utili per comprendere in tutta la loro complessità i costanti cambiamenti storico-culturali delle società antiche.

Aristide Paolo Cestaro

Giovanna TEDESCHI GRISANTI, Heikki SOLIN, *Dis manibus, pili, epitaffi et altre cose antiche di Giovannantonio Dosio. Il codice N.A. 618 della Biblioteca Nazionale di Firenze*, Pisa, Edizioni ETS, 2011, 510 pp., ISBN: 978-884673120-3.

Ens trobem davant un magnífic volum no solament per la pulcritud i cura que el caracteritzen formalment ans també pel contingut, fruit d'un profitós treball de col-

laboració entre dos estudiosos cadascun dels quals aporta des del seu propi camp una anàlisi profunda i minuciosa de tot el que ens pot aportar encara avui el text inèdit de

G.A. Dosio, una mostra extraordinària del fer antiquari i erudit de la segona meitat del segle XVI.

De nou una contribució important ens porta a considerar les col·leccions romanes del «Cinquecento», vehicle extraordinari del nostre coneixement de l'antiquària del moment i també de les peces que en formaven part. La professora Tedeschi Grisanti ha dedicat a l'estudi i edició d'aquest imponent treball alguns decennis de la seva vida científica i la intervenció competent i sempre acurada de H. Solin ha permès d'obtenir-ne uns fruits per a la història de l'epigrafia d'extraordinari valor, especialment pel que fa a la trajectòria de les peces, ja objecte de col·leccionisme, tant pel que fa a llur origen com pel que es refereix al seu possible origen; en alguns casos però l'obra de Dosio esdevé d'una necessitat innegable, quan les peces són perdudes i ens proporciona transcripcions, dibuixos i notícies que resulten indispensables. El mètode de treball del mateix Dosio queda també evidenciat, i podem seguir els seus criteris de còpia i de reproducció definitiva dels seus esbossos inicials. L'àlbum del Dosio ha estat completat per uns altres fulls trobats a la Biblioteca Marucelliana de la mateixa Florència i del Kupferstichkabinett de Berlín, alguns altres dibuixos han estat conservats a Uffizi i a la Biblioteca estense de Mòdena, amb la qual cosa la reconstitució de l'obra de Dosio resulta d'una completesa fins ara inesperada. Des de la cronologia dels dibuixos fins l'origen del paper usat res no sembla haver escapat a l'agudesia de l'anàlisi de l'editora.

En una revista de les característiques de *SEBarc* ens hem de fixar, però, fonamentalment en el valor epigràfic del document edi-

tat, per a la qual cosa resulta de gran utilitat el capítol segon, que és dedicat a Dosio com a epigrafista.

L'edició reproduceix fotogràficament full a full l'àlbum i el «Libro» de Dosio i al costat de cadascun se situa un comentari que versa sobre els elements representats siguin escultures, sarcòfags o inscripcions. Per a cada element es fa una completa bibliografia si és editat i s'identifica el seu trajecte i vicissituds fins a l'indret on avui és conservat, quan no es tracta de peces perdudes. En els casos en què es tracta d'inscripcions, un comentari d'Heikki Solin identifica i completa des d'un punt de vista epigràfic la història de la peça, interessant-se especialment per les variants de còpia indispensable per als textos inscrits, que en estar perduts depenen exclusivament d'una tradició que podem denominar literària. L'erudició de Solin és posada a prova amb èxit en aquesta acurada tasca i corre en paral·lel a l'excepcional de l'altra autora.

El cos del treball és seguit per un apèndix on es fa un recull de cartes de Dosio a Niccolò Gaddi, per compte del qual cercà antiguitats a Roma, un segon sobre les característiques tècniques dels dibuixos de cada pàgina i finalment una completa bibliografia. No hi falten tampoc les indispensables concordances epigràfiques, que permeten un maneig fàcil del contingut d'aquest tipus.

Val a dir que la presentació i la qualitat de les imatges reproduïdes mereixen l'esforç editorial esmerçat i que metodològicament el volum constitueix un model per a estudis futurs.

Marc Mayer i Olivé

Juan Manuel ABASCAL (ed.), *Ambrosio de Morales. Las antigüedades de las ciudades de España. Edición crítica del manuscrito, vol. I. Texto, vol. II. Facsímil* (Antiquaria Hispanica 24; Catálogo de manuscritos de la Real Academia de la Historia 6), Madrid, Real Academia de la Historia, 2012, 284 + 424 pp., ISBN: 978-841506946-1.